

La fi del judaisme hispànic: l'expulsió del 1492

per Josep Hinojosa Montalvo*

Al començament del 1992 jo assistia a Jerusalem a un congrés sobre l'expulsió dels jueus i, en acabar la meua ponència, un home ja madur se'm va acostar i em va dir: «*Quisiera saludarle en la lengua de mis antepasados, en judeo español.*» Tot parlant, aviat vaig saber que era un sefardita de Belgrad, que vivia feia anys a l'estat d'Israel i que estava molt interessat a conèixer el seu passat històric. Parlar d'aquesta mena d'encontres és un tòpic, però també una manera d'evidenciar la realitat, perquè darrere de cada sefardita hi ha una història d'exili, d'emigracions, la voluntat de mantenir una cultura i uns signes d'identitat. I tot això de resultes d'una decisió «final» presa pels Reis Catòlics el 1492: els jueus dels seus regnes havien de triar entre convertir-se o abandonar el país, opció aquesta que la majoria va escollir.

Cinc-cents anys més tard Espanya ha esdevingut una gran olla de commemoracions. Això, que sempre comporta el risc de caure en els excessos o les inexactituds, és més perillós pel que fa al tema dels jueus, sobre el qual continuen vigents molts mites i estereotips. Els actes per a recordar l'expulsió —no pas per a commemorar-la— han girat entorn de la divulgació o del món acadèmic,¹ amb resultats desiguals en el primer cas i més positius en el segon. El més important, però, és que, d'una vegada per sempre, els espanyols recuperem el nostre passat. Vegem com es va covar la tragèdia que va dur els jueus espanyols a l'exili.

CANVIS I RECONVERSIÓ EN EL SEGLE XV

L'assalt als calls de l'any 1391 i la política antijueva dels monarques van tenir conseqüències molt importants per a la centúria següent i van endegar canvis que van afectar no només el repartiment de les jueries, sinó també les activitats econòmiques, sense oblidar-nos de l'aparició d'un nou tipus de cris-

* Josep Hinojosa Montalvo, catedràtic d'història medieval a la Universitat d'Alacant.

1. Entre el novembre de 1991 i el gener de 1992 es va celebrar a Toledo l'exposició «La vida jueva a Sefarad», amb un magnífic catàleg. La Comissió Nacional Jueva Sefarad 92, per la seva banda, ha endegat un dens programa d'activitats culturals i artístiques.

tià, el «convers de jueu», la qual cosa va provocar molts i permanents conflictes tant als jueus com als abjuradors.

El mapa del judaisme hispànic abans de l'expulsió

Després de les violències del 1391 moltes jueries van desaparèixer, algunes força importants com les de Barcelona, València o Ciutat de Mallorca (1432), molts jueus van canviar de residència i es van traslladar a petites poblacions, i calls abans florents, com els de Toledo, Burgos o Sevilla, es van esllanguir o van perdre població.

El repartiment de les aljames era força desigual, per bé que Castella mantenia la seva tradicional superioritat demogràfica davant la Corona d'Aragó, amb un judaisme més debilitat. Al padró del 1491 es mencionen 216 jueries a Castella, només deu de les quals comptaven amb més de 300 famílies (Segòvia, Toledo, Trujillo, Guadalajara, Sòria, Almazán, Ocaña, Valladolid, Múrcia i Àvila), mentre que la majoria oscil·lava entre les 40 i les 50. D'altres regions gairebé no tenien jueus: a Galícia hi havia només dos calls, a Ourense i a la Corunya, un al País Basc (Vitòria) i cap a Cantàbria o Astúries. Andalusia també es va quedar sense hebreus a causa del decret d'expulsió del 1483, posat en pràctica el 1486.²

A la Corona d'Aragó, igual com a la de Castella, els calls es localitzaven en llocs estratègics, on hi havia gran circulació de persones i mercaderies, i allà on més es desenvolupaven les activitats comercials o artesanes, ja fos a les poblacions de domini senyorial o, preferentment, als reialencs. Al regne d'Aragó, amb un cens de 8.000-9.000 jueus, Saragossa era encara la ciutat capdavantera del judaisme, tot i que hi havia jueries disperses pertot. A l'actual província d'Osca n'hi havia quinze, deu a Terol i trenta-quatre a Saragossa, a més de molts altres nuclis on la presència hebrea no havia arribat a formar un call.

El 1492 les jueries aragoneses més importants eren: a l'àrea de Las Cinco Villas, les de Biel, El Frago, Eixea, Sos del Rey Católico (120-135 persones) i Tauste. A la vall de l'Ebre, les d'Alagón i Saragossa. A la comarca del Moncayo, la de Tarassona (unes 400 persones) i la de Borja. A les conques dels rius Jalón i Jiloca, les de Calataiud i Daroca, i entre les comarques de la província de Terol, les d'Albarrasí, Terol (200 persones el 1492) i Montalbán. A terres d'Osca destacaven les de la capital i les de Fraga, Montsó (350-390 persones el 1492) o Jaca (330-335 jueus el 1471). Totes elles estaven establertes als principals nuclis de població del regne.³

A Catalunya, amb una població d'uns 3.000 jueus en el moment de l'expulsió, les jueries eren mitjanes o petites, estaven disperses per tot el país —des de Perpinyà a Tortosa i des de Lleida a Girona—, però no tenien un cap visible després de la desaparició del call de Barcelona el 1391, i ja no gaudien de la vitalitat d'abans.

Al regne de València, a causa de la minvada població jueva, que no supera-

2. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión de los judíos de España* (Madrid 1991), p. 338.

3. M.A. MOTIS DOLADER, *Los judíos en el reino de Aragón* (Saragossa 1990), ps. 53-59.

va el miler de persones, i de l'esvaniment de moltes aljames després del 1391 (València, Morella, Alzira, Gandia, Alacant...), el panorama era força semblant. Només van subsistir els calls de Sagunt, Xàtiva, Castelló, Vila-real i Borriana, i alguns petits grups jueus a Oriola o Elx.⁴

Cap a la fi de l'edat mitjana els hebreus continuaven constituint una societat pròpia, plural i complexa que, des del punt de vista tributari, estava fragmentada en dos blocs: els jueus francs o exempts i els *pecheros*.⁵ A la Corona d'Aragó aquesta societat reproduïa el model de la que l'envoltava, la societat cristiana dominant, i s'estructurava en tres mans, a partir de criteris econòmics. D'una banda, una minoria de poderosos econòmicament, social i política, que formaven una mena de grup tancat, i, de l'altra, la major part del poble jueu, que exercia tota mena d'oficis i que portava una vida sovint modesta. A aquests s'afegien els necessitats, els que no tenien recursos, en favor dels quals el call mantenia un seguit de confraries i institucions benèfiques per a l'assistència (*Bicorim* per atendre els malalts, *Cabarim* per enterrar els morts, etc.). Les tensions al si d'aquesta societat eren molt grans, en especial a l'hora de repartir el pes dels impostos i d'intervenir en el control del govern municipal.

Les violències del 1391 van introduir canvis en la societat jueva, el més decisiu dels quals va ser la conversió d'hebreus en massa. Les famílies més destacades van ser les primeres a convertir-se. Els Santamaría a Castella o els La Cavalleria⁶ a Aragó en són un bon exemple. Això no vol dir pas que «l'aristocràcia» jueva desaparegués, car durant tot el segle XV van anar sorgint altres famílies, base d'una «nova aristocràcia» que va continuar mantenint el control de l'aljama. Si bé a Castella el nombre de jueus cortesans, grans financers, arrendadors, mercaders, etc., que es relacionaven amb els reis o nobles era molt petit, a Aragó els jueus havien perdut feia temps tota la seva influència econòmica i política. El poder dels hebreus havia passat en bona mesura a mans dels conversos. Aquesta espectacular ascensió econòmica i social d'alguns abjuradors va ser, precisament, el que va fer atractiva per a molts jueus la conversió al cristianisme.

Tot i que el model social jueu es va mantenir, les conversions hi van introduir un element de distorsió, en produir-se la destrucció del nucli familiar quan algun dels seus membres abjurava mentre d'altres restaven fidels a la llei mosaica. De resultes de les conversions van sorgir, al voltant de les herències, els dots matrimonials, els divorcis, etc., molts plets que sovint amagaven grans drames personals.

Les actituds dels jueus davant del dilema entre judaisme i conversió es

4. J. HINOJOSA MONTALVO, *Los judíos en el reino de Valencia durante el siglo XV*, «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval», 3 (1984), ps. 143-182; *Las comunidades judías valencianas a finales de la Edad Media. Las vísperas del exilio*, «International Congress. The Expulsion of Jews from Spain (1474-1516)» (Jerusalem 1991, en premsa).

5. *Pechero* és aquell que està obligat a pagar un tribut al rei; tot i que algú el tradueix com a «tributant» o «tributador», crec que és millor el terme castellà.

6. Pel que fa als noms jueus, hi ha una certa confusió: la *Història de Catalunya* (Edicions 62, vol. III) parla de la família «de la Caballeria» (ps. 280 i 282), mentre que a la *GEC* figuren com els «La Cavalleria» (veu «jueu»); els Santàngel apareixen amb accent també a l'esmentada obra; per últim, Abrabanel apareix així en l'entrada corresponent de la *GEC*, tot i que hi figura amb *v* en el text d'alguna altra veu.

resumeix molt bé en les postures de dues personalitats de l'època de l'exili: el rabí Abraham Senior, que es va convertir, juntament amb la seva família (maig de 1492), i que va passar a dir-se Fernán Pérez Coronel; i els Abrabanel, que es van estimar més perseverar en la seva fe i haver-se d'enfrontar a un dur exili.

Quan, el 1492, el cronista Andrés Bernáldez narrava el camí dels jueus cap a l'exili va fer recompte de les seves professions amb aquestes paraules: «*é todos eran mercaderes é vendedores, é arrendadores de alcabalas é rentas de achaques y hacedores de señores, tundidores, sastres, zapateros, curtidores, zurradores, tejedores, especieros, buhoneros, sederos, plateros y de otros semejantes oficios, que ninguno rompía la tierra, ni era labrador, ni carpintero ni albañiles, sino todos buscaban oficios holgados, é de modos de ganar con poco trabajo; eran gente muy sutil y gente que vivía comunmente de muchos logros y osuras con los cristianos, y en poco tiempo muchos pobres de ellos eran ricos.*» El text reflecteix la realitat i els tòpics sobre les activitats professionals dels hebreus.

Pel que fa a les feines dels jueus, les professions eren, en línies generals, les mateixes que en d'altres èpoques, i predominaven les relacionades amb els sectors secundari i terciari. M. Kriegel ha destacat que mentre que a la Corona d'Aragó hi havia jueus artesans, els castellans exercien professions més comunes.⁷ Això podia ser cert abans del 1391, tal com ho demostra el cas dels corallers de Barcelona, però no ho era un segle més tard, quan els argenters jueus, que eren molt importants en algunes localitats com Sagunt i venien la seva producció a les comarques properes —en especial als mudèjars—, eren els únics que continuaven mantenint aquesta fama. El 1467 un d'ells, Vidal Astori, afaïçonava una sella per a la reina Joana, que després va passar al seu fill, l'infant Ferran.⁸

La majoria dels jueus eren artesans, en especial del sector tèxtil: teixidors, sastres, assaonadors (per exemple, als calls de la diòcesi de Calahorra) i sabaters. Aquestes professions estaven molt arrelades entre ells, com ho demostra el fet que a Daroca, per exemple, el cinquanta per cent dels jueus fossin sastres. Cada jueria, però, tenia la seva pròpia estructura sòcio-professional.

Pel que fa al binomi jueu-agricultura, avui sabem que hi havia hebreus que conreaven la terra, però cal diferenciar el jueu pagès del jueu propietari. Fet i fet, és rar trobar jueus que treballessin la terra com a Osca⁹ o a les jueries alabeses.¹⁰ Eren raons alimentàries les que els induïen a posseir camps de cereals o vinyes i a tenir els seus propis ramats.

Al sector terciari, els jueus van excel·lir com a metges dels calls i dels municipis cristians. Aquest va ser el cas, per exemple, de Logronyo, Haro o Vitòria,

7. M. KRIEGL, *Les juifs à la fin du Moyen Age*, ps. 100-104.

8. J. HINOJOSA MONTALVO, *Los judíos valencianos en el siglo XV*, «Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval», 3 (1984), p. 172. Aquest artesà era conegut com «l'argenter del senyor rei».

9. R. DEL ARCO, *La aljama judaica de Huesca*, «Sefarad», VII (1947), p. 289. Alfons el Magnànim va autoritzar el 8 de març de 1436 els jueus d'Osca «*que en su mayor parte cultivan campos y viñas y viven de los frutos que recolectan, para que sin sanción puedan vender libremente esos productos.*»

10. E. CANTERA MONTENEGRO, *Las juderías alavesas en la Baja Edad Media*, dins *La formación de Álava* (Vitòria 1985), ps. 115-131. L'autor assenyala que «*la agricultura, en especial al cultivo de huertas y viñedos, fue la principal ocupación de la población hebrea.*»

on gairebé van monopolitzar l'exercici de la medicina, i la seva absència després de l'expulsió va ocasionar greus problemes a les autoritats municipals.

El nivell de participació dels jueus a la hisenda règia o municipal ha estat matisat per Miguel Ángel Ladero, que assenyala que entre el 1439 i el 1469 només el 15% dels arrendadors de rendes reials de Castella eren jueus, i només d'unes quantes famílies. La seva funció havia estat suplantada en bona mesura pels conversos, i quan, el 1492, va tenir lloc l'expulsió, la hisenda règia no va patir-ne les conseqüències, ja que molts d'aquests jueus es van convertir al cristianisme.¹¹ A la Corona d'Aragó ja feia molt temps que havien hagut d'oblidar-se de les rendes reials i acontentar-se amb algunes rendes municipals. Els grans financers jueus van ser substituïts pels conversos, com els Santángel, els Sánchez, els La Cavalleria, etc. A Castella van quedar alguns jueus cortesans (Abraham Senior i el seu gendre Rabbi Meire Melamed en són dos bons exemples del regnat dels Reis Catòlics), però eren una petita minoria i no tenien la responsabilitat d'abans.

Les activitats comercials ocupaven també un gran nombre de jueus, però, per sobre del gran mercader, predominava el botiguer, tot i que hi havia diversos nivells, des de la petita botiga al comerç d'àmbit comarcal o regional i fins i tot, de manera més limitada, el d'àmbit internacional. A nivell comarcal, els jueus eren a voltes els redistribuïdors d'alguns productes, mentre que a la Corona d'Aragó el seu paper dins el comerç internacional va passar a mans dels conversos. Malgrat tot, molts jueus forasters que feien de redistribuïdors als seus països d'origen continuaven acudint a València, Mallorca i Barcelona. A València s'hi podien trobar nord-africans, castellans, portuguesos, francesos, sards, etc., i es podia veure també els hebreus de Xàtiva comerciar amb Barbaria, tot i que aquesta tradicional via comercial jueva havia anat a mal borràs a la fi del segle XV. Alguna cosa semblant va succeir amb la professió de corredor en totes les seves versions, car si bé abans era típica dels jueus, va passar a ser exercida pels cristians.

El préstec de diners amb interès, la coneguda usura, va continuar present arreu. Malgrat les reiterades protestes i les peticions de prohibir-la, els reis van protegir els prestadors jueus per tal de no veure minvades les seves recaptacions d'impostos. Per bé que hi havia alguns grans prestadors, la major part d'ells eren jueus que deixaven mitjanes o petites sumes als artesans o, en especial, als pagesos. El tema de la usura va generar poc abans de l'expulsió una forta controvèrsia, tal com va succeir als voltants de Calataiud el 1487, on els pagesos van acusar els jueus de ser la causa de la seva ruïna i van forçar la intervenció del monarca, que va fixar una indemnització de 500.000 sous a repartir entre totes les jueries d'Aragó. A la versió aragonesa del decret d'expulsió la usura era un dels mals que s'atribuïen als jueus.

Encara que el 1492 els jueus exercissin un ampli ventall d'activitats, la situació no era la mateixa que un segle enrere i el seu poder econòmic estava molt debilitat, en bona part a causa de les mesures restrictives imposades al començament del segle XV, que si bé van ser anul·lades posteriorment, van res-

11. M.A. LADERO QUESADA, *Los judíos castellanos en el siglo XV en el arrendamiento de impuestos reales*, «Cuadernos de historia. Anexos de Hispania», 6 (Madrid 1975), ps. 417-439.

tar vigents en molts municipis, que pretenien així eliminar els possibles competidors dels menestrals cristians. Els arguments religiosos i els econòmics es barrejaven en aquestes prohibicions: a Daroca, per exemple, els comerços jueus van ser obligats a instal·lar-se només a l'interior de la jueueria; el 1489 a Osca es va obstaculitzar l'activitat dels tintorers jueus, mentre que a Castelló el Consell va prohibir el 1488 els tractes comercials i les corredories dels cristians amb els jueus.¹² En definitiva, el 1492 la importància econòmica dels jueus era petita i només constituïen una amenaça a nivell religiós, pel perill que els conversos retornessin a la seva antiga fe. Els «cristians nous» eren, doncs, el desllorigador.

ELS JUEUS CONVERSOS

Els aldarulls del 1391 van provocar la conversió en massa d'unes 100.000 persones. Aquesta elevada xifra significava l'aparició d'un nou grup social, el dels jueus conversos, altrament coneguts com a neòfits, cristians nous, judeoconversos, judaïtzants o *marranos*. Les conversions van ser forçades bé per la por a morir, bé pel desig d'aconseguir una millor posició social i econòmica, o fins i tot pel fet de creure en la superioritat del cristianisme, com va ser el cas de Salomón ha-Levi, rabí de Burgos que després seria conegut amb el nom de Pablo Santa María i arribaria a ser bisbe de la ciutat. Molt aviat, però, aquest col·lectiu es va guanyar l'animadversió dels cristians vells, en especial a causa de la privilegiada posició que van assolir alguns, pocs, d'aquests conversos. Com assenyala Eloy Benito, el «problema jueu» va ser substituït pel «problema dels conversos».¹³

Les predicacions de sant Vicent Ferrer i la disputa de Tortosa van provocar abundoses conversions, però els primers temps ni les autoritats civils ni les eclesiàstiques no van preocupar-se de donar una formació cristiana als nous creients, la qual cosa va provocar que la majoria conservessin les seves velles pràctiques jueves i visquessin a la zona de les seves jueueries, com era el cas de València l'any 1413, encara que el call hagués desaparegut el 1391. Davant d'aquests fets i dels contactes que els conversos continuaven mantenint amb els seus antics coreligionaris, es van dictar normes discriminatòries per tal d'evitar les relacions entre jueus i conversos, i a València, per exemple, se'ls va obligar a deixar les seves cases de l'aljama. A Castella, aquests neòfits van començar a ser molestats a partir del 1419. Els vells prejudicis, odis i temors que abans havien despertat els jueus van traslladar-se també als conversos, que van començar a ser equiparats amb ells, en part per les estretes relacions que encara hi mantenien.

12. J. HINOJOSA MONTALVO, *Las comunidades judías valencianas...*, op. cit.

13. La bibliografia sobre el tema dels conversos és molt extensa. Només citaré algunes de les obres que fan referència als diferents estats peninsulars i que contenen apèndixs bibliogràfics molt complets: E. BENITO RUANO, *Los orígenes del problema converso* (Barcelona 1976); J.M. MONSALVO ANTÓN, *Teoría y evolución de un conflicto social. El antisemitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media* (Madrid 1985); P. RABADE OBRADO, *Los judeoconversos en la corte y la época de los Reyes Católicos* (Madrid 1990); D. BRAMON, *Contra moros i jueus* (València 1981); R. GARCÍA CÁRCCEL, *Orígenes de la Inquisición española. El tribunal de Valencia, 1478-1530* (Barcelona 1976); H. BEINART, *Los conversos ante el tribunal de la Inquisición* (Barcelona 1983).

Molts dels conversos van pujar com l'escuma dins de la societat cristiana —cosa que abans era vedada als jueus—, en especial a través de la concertació de matrimonis amb famílies del patriciat urbà i de la noblesa. Així, els conversos van introduir-se a l'administració municipal, van entrar al servei de nobles, de prelats o de la corona, i també van ingressar al si de l'Església.

Els conversos no eren una minoria homogènia. N'hi va haver de sincers i d'altres que es van mostrar escèptics o dubtosos en les seves creences, o que fins i tot van morir a mans de la inquisició per defensar la seva fe mosaica. A voltes aquesta disparitat d'actituds es va donar en una mateixa família, la qual cosa va provocar tota mena de recels, com va ser el cas dels Vives o dels Santàngel a València. Molts conversos van practicar l'endogàmia, però també van ser freqüents els matrimonis mixtos. A través del matrimoni es pretenia ascendir en l'escala social o amagar els orígens hebreus. Pel que fa al nivell econòmic, hi va haver de tot, rics i pobres. Els conversos podien exercir tots els oficis que abans els eren prohibits com a jueus, i accedir als mateixos honors i dignitats que la resta dels cristians. Si afegim a tot això les seves grans qualitats com a professionals, que suposaven una important competència laboral, tindrem algunes claus més que expliquen el problema dels conversos, en el qual es barrejaven els arguments religiosos amb d'altres d'arrel econòmica i social.

Els conversos es trobaven entre dos focs: d'una banda, els cristians vells, que no acabaven d'acceptar-los i, de l'altra, els jueus, que no els perdonaven la seva abjuració. El problema dels conversos va esclatar amb tota la seva duresa a Castella durant el segle XV. La primera manifestació va ser la revolta de Toledo de l'any 1449. Tanmateix, a la Corona d'Aragó la tensió no va adoptar formes tan violentes, llevat d'algun cas aïllat, com el d'Oriola del 1459, ja que les condicions internes de les ciutats i dels estats que integraven cadascuna de les dues corones eren diferents. Els atacs contra els conversos esclataven també quan el malestar i la inestabilitat política es feien paleses. Aquest va ser el cas a València l'any 1478, on es va voler separar els conversos del govern municipal, i la vella inquisició medieval va endegar, entre el 1460 i el 1467, quinze processos.¹⁴ Els conversos van ser anomenats «rates de faraó» i des de l'any 1473 el gremi d'argenters va exigir proves de puresa de sang.¹⁵

La situació dels conversos va anar empitjorant a partir del 1460, no només a València, sinó en especial a Castella, on fra Alonso de Espina va publicar la seva obra *Fortalitium Fidei* i on a la sentència de Medina del Campo del 1465 es va demanar la instauració de la inquisició contra els conversos. El 1467 va esclatar una nova revolta anticonversos a Toledo, afavorida per la guerra civil.

Jueus i conversos durant el regnat dels Reis Catòlics

Al començament del regnat dels Reis Catòlics res no feia preveure als jueus el tràgic final que els esperava. Els monarques van mantenir la tradicional polí-

14. J. HINOJOSA MONTALVO, *Los conversos de judío valencianos en el siglo XV: entre el desarraigo y la asimilación*, «Congreso Internacional. La Península Ibérica en la era de los descubrimientos» (Sevilla 1991, en premsa).

15. D. BRAMON, *Contra...*, op. cit., p. 113.

tica de protecció dels hebreus i fins i tot es va produir una certa recuperació de les jueries castellanès. Els jueus van continuar exercint les seves professions habituals i van tornar a aparèixer a la cort, però sense la influència d'abans, alguns jueus notables (Abraham Senior, els Abrabanel).

Segons Kriegel, tres són els elements que van caracteritzar la política dels Reis Catòlics pel que fa als jueus: el respecte envers l'autonomia interna dels calls; la seva orientació mercantilista, que els va dur a fomentar les activitats econòmiques dels hebreus; i, per últim, el seu sentit de la jerarquia i de l'ordre social, que els va inclinar a mantenir les normes de segregació entre cristians i jueus.¹⁶ Els exemples d'aquest tipus de protecció són molt abundants, però, com assenyala L. Suárez, aquesta actitud «no nacia de un derecho que los judíos poseyeran sino de una utilidad para el reino».¹⁷ Els jueus formaven part del patrimoni reial i se'ls defensava i protegia com a qualsevol altre bé.

Pel que fa al tema de la usura, a la corona d'Aragó va continuar vigent la legislació que regia des dels temps de Jaume I, però a Castella els reis van ser més intransigents i a les corts de Madrigal (1476) es van autoritzar els préstecs i contractes entre jueus i cristians sempre que no hi hagués frau ni usura. Aquesta decisió s'explica tant per raons religioses com per la necessitat d'acontertar una pagesia cada cop més endeutada. Qualsevol mena de contacte extra-econòmic va ser censurat i les normes de segregació es van aplicar tant a l'esfera pública com a la privada: separació de barris, limitació de les relacions amb els cristians, senyals als vestits.

Però davant la protecció de la corona i dels nobles, l'animadversió del poble cap als jueus anava creixent. L'antijudaisme¹⁸ medieval era un fenomen antic que es va difondre arreu d'Occident des de la segona meitat del segle XII i s'hi barrejaven factors religiosos, socials i econòmics. L'odi vers el jueu va amarrar tota la societat cristiana, però en especial les classes populars, a causa, en bona mesura, d'una munió de prejudicis trenats al llarg dels segles.¹⁹ La penetració dels conversos en l'entramat social i cultural no va fer altra cosa que exacerbar aquest ressentiment. La idea, reiterada en especial per la Inquisició, que els conversos i els jueus estaven disposats a prendre el poder es va difondre entre els cristians, malgrat que les comunitats jueves no fossin precisament opulentes.

A partir del 1480 la monarquia dels Reis Catòlics, un cop aconseguida l'estabilitat interna i la pau amb Portugal, va anar rumiant la necessitat d'establir una unitat de fe, per tal d'arribar a una fórmula d'estat que hauria d'aplicar el principi de «*cuius regio eius religio*».²⁰ La persecució dels conversos que

16. M. KRIEDEL, *La prise d'une décision: L'expulsion des juifs d'Espagne en 1492*, «Revue Historique», CCXL (1978), p. 51. J.M. MONTALVO, *Teoría y evolución de un conflicto social* (Madrid 1985), p. 320.

17. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, op. cit., p. 259.

18. El concepte d'antijudaisme accentua els aspectes religiosos del tema. D'altres autors s'estimen més emprar el terme antisemitisme, que privilegia els components racials o socials, com una faceta més de la lluita de classes. Des d'aquesta perspectiva, l'estudi més complet sobre la corona de Castella és el ja mencionat de J.M. MONTALVO ANTÓN, *Teoría...* Per a la corona d'Aragó, vid. E. SARASA SÁNCHEZ, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón: siglos XII y XIV. Estructuras de poder y conflicto de clase* (Madrid 1981).

19. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, op. cit., ps. 27-39.

20. *Ibid.*, p. 270.

mantenien les seves pràctiques judaïques i les mesures per a evitar qualsevol contacte entre jueus i conversos van conduir a l'establiment de la inquisició i l'expulsió dels hebreus.

El tribunal de la inquisició va ser concebut inicialment per a lluitar contra l'heretgia, és a dir, la pràctica del judaisme rabínic per part dels conversos, considerada com un crim d'estat, ja que la comunitat política i la religiosa eren una mateixa cosa, i les lleis civils estaven sotmeses a la fe cristiana. Podem afirmar que «*la inquisición surge como creación mancomunada de la Iglesia y el Estado para liquidar la vieja frontera de cristiandad que perduraba desde la Edad Media entre cristianos, moros y judíos en aras de la ansiada unidad religiosa, considerada como requisito básico de la unidad política*».²¹ La inquisició va néixer del desig d'extirpar l'heretgia, tot i que s'han donat altres explicacions (Kamen, Netanyahu, Rivkin, Cohen, etc.), segons les quals l'objectiu del tribunal hauria estat l'eliminació del poder econòmic i social dels conversos per tal d'apropiar-se'n la riquesa. Ja hem dit, però, que el col·lectiu dels conversos presentava un variat panorama de situacions econòmiques i, llevat d'una minoria, la majoria eren menestrals o petits burgesos.

Els principals afectats van protestar contra l'establiment del tribunal, d'una banda els conversos, de l'altra els diferents estats integrats en la corona d'Aragó, que consideraven la creació d'una nova inquisició com una transgressió de la legalitat foral vigent. Ni les ofertes econòmiques ni la resistència armada van poder impedir el triomf total de l'entrada en funcionament de la inquisició, la qual cosa va suposar també l'aplicació del centralisme castellà més enllà de la mateixa Castella, ja que el tribunal —que no coneixia fronteres— era l'única institució comuna a ambdues corones.²²

La intervenció inquisitorial va tenir efectes negatius en tots els àmbits —el social, l'econòmic, el religiós, el psicològic...— per a la comunitat de conversos, i fins i tot per als qui no van ser processats però que eren igualment malvistos. Les comunitats criptojuives van anar desapareixent una darrere l'altra a causa d'allò que Benassar ha anomenat la «pedagogia de la por».²³ De bell antuvi, milers de conversos van ser condemnats a les penes més diverses,²⁴ tot i que cal recordar que la seva actuació va ser distinta segons la cronologia i les àrees geogràfiques —des de la intolerància exercida a Andalusia a la benevolència de Castella. Malgrat tot, només una petita part dels conversos van ser processats i després d'uns anys difícils van començar a refer-se i a integrar-se de nou en la mateixa societat que els refusava, ja fos gràcies al suport dels monarques a través de les habilitacions, les composicions a de l'ajut reial a determinats personatges com Ferran de Santàngel, els Sánchez etc. Per als conversos

21. R. GARCÍA CÁRCCEL, *Orígenes y naturaleza de la Inquisición*, «El Mediterráneo europeo y las ciudades en el tránsito de los siglos XV-XVI» (València 1992).

22. A. SESMA MUÑOZ, *Violencia institucionalizada: el establecimiento de la Inquisición por los Reyes Católicos en la Corona de Aragón*, «Aragón en la Baja Edad Media, VIII. Al profesor emérito Antonio Ubieto Arteta en homenaje académico» (Saragossa 1989), ps. 659-674.

23. B. BENASSAR, *Modelos de mentalidad inquisitorial: métodos de su «pedagogia del miedo»*, dins *Inquisición española y mentalidad inquisitorial* (Barcelona 1984), ps. 174-183.

24. El tribunal de València va processar, entre el 1478 i el 1530, un total de 2.354 persones, en especial de València, Gandia, Xàtiva i Terol, de les quals van ser condemnades a mort un 45%, xifra evidentment molt elevada (R. GARCÍA CÁRCCEL, *Orígenes de la Inquisición...*, op. cit.)

d'Andalusia, tal com assenyala Ladero, «*la fusión de sus miembros o descendientes en el conjunto de la sociedad española fue un hecho más profundo y trascendente, aunque silencioso, que las persecuciones y violencias sufridas por aquellos en la segunda mitad del siglo XV y durante la actuación del Santo Oficio*». ²⁵ Si no fos així, no s'explicaria el paper que van tenir els conversos en la construcció de l'Espanya moderna, malgrat l'aplicació dels estatuts de puresa de sang.

Per bé que els Reis Catòlics van continuar protegint les aljames, a partir del 1480 la pressió contra els jueus es va incrementar, en bona part a causa de l'aprovació de la llei de segregació dels calls a les Corts de Toledo d'aquell mateix any. Altres mesures, ja velles, vigents a la Corona d'Aragó, es van revifar gràcies a la pressió social. L'exacerbació de l'antisemitisme urbà queda palesa en les abundoses normatives dictades per les autoritats locals contra els jueus, que accentuaven encara més els intents ja reiterats d'obstaculitzar les seves activitats professionals (a Segòvia, l'any 1484, es va incrementar el nombre d'oficis prohibits als jueus), o establien el seu trasllat a d'altres nuclis urbans amb pitjors condicions d'habitabilitat (Olmedo, Ourense, Saragossa, Bilbao, assalt al call de Valmaseda el 1486...). Els jueus mai no van ser considerats com a súbdits i no van formar part de la comunitat política del regne; eren, només, una propietat reial, i els monarques els toleraven a canvi de la percepció d'un subsidi. Els mateixos jueus eren conscients de la seva situació, que es va perllongar durant tota l'edat mitjana i que no era privativa d'Espanya, sinó comuna a tot l'Occident, car feia força temps que ja havien estat expulsats d'alguns dels seus països.

L'hostilitat dels cristians, atida pels inquisidors, va contribuir a difondre la idea que calia extirpar els jueus de manera radical i total si es volia preservar la societat cristiana, i alhora es va veure incrementada a causa de la qüestió de la usura, que a Castella va esdevenir especialment virulenta, sense que els Reis Catòlics adoptessin una política clara destinada a frenar aquest odi.

Amb les mesures de segregació no n'hi va haver prou. La situació era particularment greu a l'arquebisbat de Sevilla, on hi havia un gran nombre de conversos considerats judaïtzants. ²⁶ El gener del 1483 la inquisició va impel·lir l'expulsió dels jueus d'aquest arquebisbat i dels bisbats de Còrdova i Cadis, tot donant-los un termini de sis mesos. A l'Aragó, el 12 de maig de 1486 es va decretar l'expulsió dels jueus de dues de les zones més conflictives, l'arquebisbat de Saragossa i el bisbat d'Albarrasí, però la mesura no es va fer efectiva. A Andalusia els resultats van ser molt desiguals: si bé a Jerez de la Frontera els jueus es van quedar fins el 1492, la gran majoria va emigrar a Granada o a Extremadura.

Hi ha disparitat d'opinions a l'hora de decidir si aquesta expulsió es pot considerar un assaig general de la del 1492. Mentre que Beinart és partidari de creure-ho així, a partir de les similituds que existeixen entre ambdues, Kriegl sosté que va ser una mesura precipitada, sense connexió amb l'expulsió defini-

25. M.A. LADERO QUESADA, *Judeoconversos andaluces en el siglo XV*, «Actas del III Coloquio de Historia Medieval Andaluza. La sociedad medieval andaluza: grupos no privilegiados» (Jaén 1984), p. 42.

26. M.A. BEL BRAVO, *Los judíos andaluces en época de los Reyes Católicos* (Granada 1989), p. 159.

tiva. En qualsevol cas, els termes en què es van produir van ser similars: assegurança reial sobre les persones, lliure disposició dels seus béns i possibilitat de vendre'ls posteriorment a través d'intermediaris.²⁷

L'edicta d'expulsió

El dia 31 de març de 1492 els Reis Catòlics van firmar l'edicta que obliga va els hebreus a triar entre convertir-se al cristianisme o marxar cap a l'exili. El decret s'escudava en el desig d'evitar el mal que els jueus feien a la religió cristiana i, en especial, als conversos.

Davant d'aquesta tesi oficial, els historiadors han cercat de donar explicacions des d'altres òptiques. Avui, però, existeix una certa unanimitat —expressada recentment a Jerusalem— entorn de la idea que és impossible saber realment quina va ser la raó última que va fer decidir els Reis Catòlics a eradicar el judaisme dels seus regnes, tot i que alguns historiadors discrepen sobre altres aspectes, com el paper que hi va tenir la inquisició.

Tot i que hi ha qui encara continua dient que la causa principal de l'expulsió va ser el desig dels reis de quedar-se els béns dels jueus, cap especialista no defensa ja aquesta visió vuitcentista, perquè és ben sabut que el 1492 el pes econòmic dels jueus no era tan important com abans i que el seu ajut financer a la corona —per exemple, a la guerra de Granada— era certament insignificant si el comparem amb altres fonts d'ingressos. L'expulsió no era un negoci econòmic, ja que els jueus van poder disposar dels seus béns mobles i immobles; a més a més, per bé que no els estava permès d'endur-se «oro, plata, moneda, caballos y armas», la prohibició no es va acomplir de manera rigorosa, tal com ho demostra el fet que els Abrabanel s'emportessin diners i metalls preciosos i que molts jueus aragonesos s'embarquessin amb les seves armes.

Américo Castro i Sánchez Albornoz defensen altres opcions explicatives «clàssiques», basades en els «estats d'opinió». Segons el primer, la causa de l'expulsió va ser l'odi del poble, tot i que a l'època les masses no tenien cap mena de protagonisme polític. Per al segon, els culpables van ser els mateixos jueus a causa de la pràctica de la usura, la seva acumulació de riqueses i la seva supèrbia.²⁸

Entre les tesis que addueixen raons socials hi ha les que se centren especialment en l'oposició entre la noblesa i la «burguesia». Així, segons Henry Kamen, «la expulsión de los judíos representó la victoria de la nobleza feudal sobre la clase más identificada con el capitalismo comercial».²⁹ Ell identifica els jueus amb la «burguesia» i considera la inquisició com un aparell feudal al servei dels interessos nobiliaris. Aquesta hipòtesi ha estat força rebatuda, car hi ha proves que demostren que la noblesa necessitava molt dels jueus a l'hora d'administrar els seus estats. A més, aquesta va ser la classe més perjudicada per la seva expulsió i no estava en condicions d'imposar els seus desigs a la monarquia.³⁰

27. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, op. cit., p. 296.

28. C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *España, un enigma histórico* (Buenos Aires 1962), II, ps. 246-247.

29. H. KAMEN, *La Inquisición española* (Madrid 1979), p. 73.

30. J.M. MONSALVO, *Teoría y evolución de un conflicto social*, ps. 327-328. L'autor analitza des d'una perspectiva crítica les interpretacions recents.

Segons el nord-americà S. Haliczer, va ser l'aliança del bloc burgesia/oligarques urbanes amb la monarquia —ambdues parts en fase expansiva— la que va abocar els Reis Catòlics a adoptar una política antijueva que va acabar amb l'expulsió. Si bé és cert que aquesta aliança es va fer efectiva a la Guerra de Successió (1475-1479), a la Santa Hermandad i a la guerra de Granada (1481-1492), també ho era l'hostilitat que despertaven els jueus —per bé que aquesta es concentrés als gremis menors—, la competència econòmica que representaven i la dependència que imposaven els préstecs que concedien. Els Reis Catòlics es recolzaven en la noblesa, els juristes i els sectors eclesiàstics i no pas en les ciutats i, tal com ha evidenciat Kriegel, aquestes no van ser capaces d'espolsar-se el feixuc pes de la Santa Hermandad i els monarques dominaven políticament els consells a través dels corregidors. Eren els conversos i no pas els jueus els que representaven un veritable «problema» i una dura competència per al patriciat urbà.³¹ Els mateixos conversos estaven interessats en la desaparició dels hebreus, ja que així aconseguirien que el seu propi passat jueu fos oblidat i podrien integrar-se definitivament a la societat de cristians vells.³²

Luis Suárez ha insistit en el tema de la institució monàrquica, és a dir, la formació de l'estat modern, i la seva identificació entre política i religió, amb una única religió d'estat per a tots els súbdits. «*Fuera de la comunidad no hay soberano, pero fuera del cristianismo no hay comunidad.*»³³ La creació de la inquisició, l'expulsió dels jueus i la prohibició de l'islam eren etapes d'un procés irreversible. L'adopció d'aquesta solució s'anomena, en paraules de Suárez, «*máximo religioso*».

Per als historiadors hebreus actuals —M. Kriegel (Haifa) i H. Beinart (Jerusalem)—, no hi ha dubte que la inquisició va ser la inspiradora de l'expulsió, i que els reis es van convertir en receptors de les queixes populars. El Sant Ofici va denunciar el «*peligro judío*», noció incorporada a l'edicte del 1492, i va posar en pràctica un programa per a retallar la influència jueva, que havia d'acabar-se amb l'expulsió definitiva, redactada per Torquemada, que va tenir el seu assaig previ en l'expulsió d'Andalusia del 1483, decidida directament pels inquisidors. D'altra banda, la inquisició no era una institució eclesiàstica, sinó un instrument al servei de la corona i va esdevenir un mecanisme molt eficaç per a l'obtenció de la unitat interior.

Des de l'any 1483 els consellers dels Reis Catòlics estaven decidits a endegar l'expulsió, tot i que segons Kriegel hi havia dos sectors oposats: els que volien la conservació dels jueus i l'eliminació dels perills religiosos, i els partidaris de prohibir el judaisme, encapçalats per la inquisició. Per tal de justificar l'expulsió, els Reis Catòlics van establir tres premisses que remetien a principis del dret comú: els delictes d'usura i d'herètica pravitat, que només podien ser eradicats amb una mesura tan extrema com aquella: la concessió d'un termini per a donar-los temps de rectificar aquests errors, abandonar la fe mosaica i convertir-se al cristianisme; i, finalment, que els afectats poguessin dispo-

31. L. SUÁREZ, *La expulsión...*, op. cit., p. 303; J.M. MONSALVO, *Teoría...*, op. cit., ps. 329-330.

32. J.I. GUTIÉRREZ NIETO, *La estructura castizo-estamental de la sociedad castellana del siglo XVI*, «Hispania», 125 (1973), ps. 519-563.

33. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los judíos...*, op. cit., p. 261.

sar dels seus béns, tal i com establien les lleis del regne. Les tres condicions figuren al decret.³⁴ A més a més, entre el 1482 i el 1492 hi va haver una clara decadència econòmica i una crisi de la hisenda a les aljames jueves, la qual cosa va debilitar la seva posició i va permetre prescindir més fàcilment dels jueus sense menyscar l'economia del regne. Calia trobar alguns fets espectaculars per tal de justificar la mesura, i el famós procés del nen de la Guàrdia, amb l'acusació de crim ritual i la implicació de jueus i conversos, condemnats el novembre de 1491, va facilitar les coses. L'anomenada «solució final» va ser afavorida per aquestes «conspiracions» jueves, més freqüents els darrers temps, que havien contribuït a crear un ferotge clima antijueu, adobat per la conquesta de Granada.

Coneixem dues versions de l'edecte d'expulsió, la castellana i l'aragonesa. La segona, firmada només per Ferran II, es dirigia a les autoritats de València, Aragó i Catalunya. Ambdós documents tenien una clara inspiració inquisitorial i el seu contingut era paral·lel, tot i que la versió castellana remarcava l'objectiu d'extirpar l'heretgia, mentre que l'aragonesa afegia la qüestió de la pràctica de la usura.³⁵ La ineficàcia de les mesures per a evitar els contactes entre conversos i jueus i la política proselitista d'aquests, i el fracàs de la separació proposada a les corts del 1480 i de l'expulsió parcial d'Andalusia van justificar el decret.

Els jueus van tenir la possibilitat de convertir-se al cristianisme. Per raons religioses, logístiques i pràctiques, l'edecte, promulgat el 29 d'abril, els donava temps fins al 31 de juliol per poder arranjar els seus assumptes abans de marxar. Tenien dret també a disposar lliurament dels seus béns, vendre'ls o encarregar a procuradors cristians que ho fessin per ells. Podien endur-se'n la fortuna, tot i que segons les lleis del regne no podien emportar-se or, plata, joies, moneda, armes ni cavalls, si bé els estava permès convertir-ho tot en lletres de canvi. Durant aquest termini els jueus van quedar sota la protecció dels reis, que van fer vigilar les jueries i les cases dels jueus per tal d'evitar que es produïssin problemes d'ordre públic i abusos contra persones i béns hebreus. Malgrat tot, sabem que, sense gaire resistència en contra, van sovintejar els robatoris, la corrupció, les confiscacions il·lícites i les conversions forçades.

Els béns dels jueus es van inventariar per tal de poder resoldre posteriors indemnitzacions. Aquesta tasca, per exemple, va ocupar a Saragossa unes quaranta persones. A Aragó, els inventaris estaven ja acabats el 20 de maig. Els tribunals van treballar de valent al llarg d'aquests mesos per resoldre les causes, els plets i els recursos interposats. Les aljames i els particulars van haver de liquidar els seus patrimonis. A Calataiud, per exemple, la liquidació de béns va durar fins al dia 28 de maig, i hi destaca l'alt percentatge de censals (35,76%) i de béns immobles cancel·lats (49,6%).³⁶ Les liquidacions dels béns dels jueus es van dur a terme entre els mesos de juny i juliol, com va succeir a Sagunt, Cervera o Tàrraga. Atès que molts tractes no es van poder tancar en el termini establert per l'edecte, els jueus els van deixar en mans de procuradors cristians.

34. *Ibid.*, p. 266.

35. M.A. MOTIS DOLADER, *La expulsión de los judíos del reino de Aragón*, ps. 43 i ss.

36. G.M. BORRÁS GUALIS, *Liquidación de bienes de los judíos expulsados de la aljama de Calatayud*, «Sefarad», XXIX (1969), ps. 31-50.

També es van haver de cancel·lar deutes, individuals o de les jueries, en el pagament de tributs reials o comunals. A Aragó, el rei no va voler renunciar a les seves rendes calculant la base liquidable a un interès entre el 4 i el 5%. La recaptació es feia en diners, metalls preciosos o altres béns convertibles.³⁷

El destí dels béns jueus de caràcter públic va ser divers: molts calls van quedar abandonats i convertits en zones marginals; algunes finques urbanes es van incorporar al patrimoni reial; les sinagogues es van dedicar a activitats cívi-ques (seu del consell...), religioses i d'assistència (esglésies, confraries, hospitals...) o van acabar com a pedreres de material per a la contrucció. Els cementiris van ser emprats sovint com a zones de pastura per el bestiar, llevat del conegut *Judizmendi* de Vitòria, que durant segles va ser destinat a parc per les autoritats municipals.

Si, d'una banda, alguns parlen d'una munió de jueus emigrats, que van conservar la seva fe, d'altres veus, cada cop més nombroses, assenyalen la gran quantitat de conversions que es van produir abans de la sortida. No es pot parlar de xifres precises, llevat de casos molt concrets. Si bé molts dirigents hebreus es van convertir —per exemple, l'espectacular cas dels Abraham Senior, el seu gendre Mahir Melamed i altres membres de la seva família, batejats a Guadalupe el 15 de juny de 1492—, existien moltes variants locals. Així, a Cervera i a Tàrraga, on hi ha indicis de pressions, els conversos van ser en general metges i mercaders, persones d'una certa rellevància social.³⁸ La majoria dels jueus del comtat de Luna, per suggeriment dels Osorio, i dels residents a la ciutat de Burgos es van convertir.³⁹ Així mateix, es van produir conversions també a Àvila i de manera abundant a Torrelaguna,⁴⁰ i van ser molts els jueus que van tornar a ambdues poblacions després d'un breu exili.

No tenim informació sobre les conversions al regne de València, tot i que això no vol dir pas que no n'hi hagués. A Aragó, va abjurar entre un 50 i un 60% de la població jueva, estimada en 8.000-9.000 persones.⁴¹ Els Reis Catòlics van donar facilitats als jueus que tornaven com a cristians, permetent-los recuperar les propietats al mateix preu de venda però pagant les millores realitzades. Tot plegat va produir un increment del nombre de conversos en la societat hispana de finals del segle XV.

Tot i així, el nombre de jueus que van exiliar-se podria ser més gran que el d'abjurats, ja que l'exili va produir una certa exaltació religiosa, molt ben cop-sada pel cronista Bernáldez, que ens explica com els rabins animaven la gent recordant-los l'èxode d'Egipte i anunciant-los una nova manifestació del poder de Déu.⁴²

37. M.A. MOTIS DOLADER, *Los judíos en el reino...*, op. cit., ps. 35-36.

38. J.M. LLOBET I PORTELLA, *Els jueus de Cervera i Tàrraga l'any 1491*, ps. 357 i 364.

39. P. CANTERA BURGOS, *La judería en Burgos*, «Sefarad», xii (1952), ps. 176-178.

40. E. CANTERA MONTENEGRO, *Judíos y conversos en Torrelaguna (Madrid) en tiempos de la expulsión*, «En la España medieval. Estudios en memoria de Salvador de Moxó», 1 (Madrid 1981), ps. 233-251.

41. M.A. MOTIS DOLADER, *Los judíos en Aragón en la Edad Media*, p. 38.

42. H. BEINART, *Los judíos en España* (Madrid 1992), p. 230.

LES XIFRES DE LA DISCÒRDIA

El nombre de jueus expulsats ha estat un element clau per a exaltar o minimitzar la magnitud de la tragèdia. El cronista Andrés Bernáldez, capellà de Los Palacios, va apuntar la xifra de 30.000 famílies a Castella i 6.000 a Aragó,⁴³ mentre que Zurita parlava d'entre 170.000 i 400.000 individus. Yitzhak Baer va referir-se a unes 100.000-120.000 persones que van passar a Portugal i unes 50.000 que van embarcar-se als ports del sud o de la costa de Llevant (València, Barcelona).⁴⁴ Segons Baer, basant-se en les dades de Bernáldez, semblaria que el nombre de jueus expulsats hauria estat d'uns 150.000. Haim Beinart⁴⁵ ha reproduït aquestes xifres, tot augmentant-les fins als 200.000, en un article periòdic i en un congrés celebrat fa poc a Jerusalem.⁴⁶ En aquest àmbit, el valor emocional dels fets encara fa un important paper. Tanmateix, cal limitar-se exclusivament a les referències documentals, car l'expulsió d'un o de cent jueus és tan amarga i nefasta com la de dos-cents mil.

No sabem quants jueus vivien als regnes de la Península el 1492, any de l'expulsió. Si no es produeixen troballes espectaculars, tampoc no sabrem mai quants jueus van marxar, tot i que les valoracions actuals són més acurades que les de fa anys. Cal precisar també que el 1492 només van ser expulsats els jueus de les corones de Castella i d'Aragó; els de Portugal ho van ser el 1496 i els de Navarra el 1499. El 5 de setembre d'aquell any els Reis Catòlics van disposar que qualsevol jueu que es trobés seria condemnat a mort, llevat que es convertís. Aquest va ser el punt i final del judaisme peninsular.⁴⁷ Cal remarcar, però, que sovint es fan valoracions basades només en dades referides a Castella, la qual cosa no es pot justificar pel fet que els jueus castellans fossin els més nombrosos de la Península.⁴⁸

L'actual historiografia israelita, sense deixar oberta cap possibilitat de rebair-les, ofereix xifres que oscil·len entre els 150.000 i els 200.000 jueus. L'aparició i la interpretació de noves fonts (padrons fiscals, relacions d'expulsats, contractes d'embarcament, etc), ha permès un millor coneixement del tema. Tanmateix, les xifres més precises i exactes sobre jueus emigrats són, ara com ara, les de la Corona d'Aragó. A Castella les dades són més vagues, però, a poc a poc, i gràcies a les aportacions de Suárez Fernández, es van obtenint dades esparses sobre algunes jueries o referències més globals a partir de fonts tributàries.

Segons Suárez, la principal font d'informació seria la contribució especial

43. A. BERNÁLDEZ, *Memorias del reinado de los Reyes Católicos*, edició de M. GÓMEZ-MORENO i J. DE MAZA CARRIAZO (Madrid 1962). El cronista afirma que les dades procedeixen d'una carta de rabí Mayr al seu sogre Abraham Seneor. Vegeu també L. SUÁREZ, *La expulsión...*, *op. cit.*, p. 336, n. 38.

44. Y. BAER, *Historia de los judíos*, p. 650. En realitat les xifres emprades per Baer no són clares. Vegeu també L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, *op. cit.*, p. 336.

45. E. BEINART, *Los judíos...*, 17 *op. cit.*, p. 233.

46. Id., *Expulsados y conversos: las cifras de la discordia*, «ABC» (31-III-1992).

47. L. SUÁREZ, *La expulsión...*, *op. cit.*, p. 347.

48. Això que diem pot comprovar-se a l'obra de Baer, que afirma que van embarcar jueus als ports de Barcelona i València. Beinart, per la seva banda, recull l'embarcament dels jueus d'Aragó per Tortosa o per Sagunt.

exigida als jueus amb l'excusa de la guerra de Granada, coneguda en castellà com el «*castellano de oro*», ja que cada casa havia de pagar una moneda d'aquest metall. El 1482 el total de monedes ascendia a unes 12.000. L'esmentat autor arriba a la conclusió final que «*hay una relación proporcional directa entre la suma abonada por una aljama y el número de personas que la componían, pero el número de monedas nada tenía que ver con el censo de la población sefardí*». ⁴⁹ Amb les dades obtingudes a partir de les quantitats lliurades per cada juevia i les informacions precises procedents d'algunes, Suárez estima que el nombre de famílies de jueus castellans girava entorn de les 14.000, com a mínim, i les 15.300, com a màxim. Si apliquem un coeficient de 3,5 membres per família s'obtidria una xifra d'un es 50.000 persones, com a màxim unes 100.000, si s'hi afegeixen els exclosos i els jueus de la corona d'Aragó. Tanmateix, Ladero Quesada ⁵⁰ creu que aquesta xifra estaria molt per sobre de la real. ⁵¹ Malgrat tot, aquestes estimacions són més ajustades a la realitat que les dels historiadors israelites.

Beatrice Leroy no ens dóna dades demogràfiques sobre els jueus de Navarra, si bé recull la pressió que els Reis Catòlics van exercir sobre Caterina i Joan d'Albret-Navarra per tal que també ells expulsessin els jueus, cosa que van fer el gener de 1498, donant-los l'alternativa de convertir-se al cristianisme entre el gener i el 28 de març d'aquell mateix any. ⁵²

Els estudis sobre l'expulsió dels jueus a la Corona d'Aragó són els que han experimentat un avenç més important. Suárez Fernández va donar per a aquest territori la xifra de 10.000-12.000 jueus, ⁵³ però l'obra de Motis Dolader aporta dades precises sobre el nombre mínim d'hebreus que van exiliar-se del regne d'Aragó. ⁵⁴ Bo i emprant els impostos de capitació i els cadastres de noliejament dels jueus que havien d'embarcar, Motis estableix unes xifres de jueus expulsats que oscil·len entre els 4.391 i els 6.363 o entre els 4.000 i els 6.000. ⁵⁵

Al regne de València la població jueva era menor i els jueus desterrats van ser pocs. Els contractes d'embarcament que van signar a l'hora de marxar estableixen una xifra a l'entorn del miler de persones. L'impost personal pagat pels jueus a la hisenda reial ens parla d'uns 248 individus a Xàtiva i de 700 a Sagunt, la juevia més gran del regne. Tot i que no renim constància del nombre d'hebreus que van sortir de Castelló, d'Òriola i d'altres localitats, les dades semblen indicar que els jueus valencians que van marxar van ser mil i escaig. ⁵⁶

49. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, op. cit., ps. 336-337.

50. M.A. LADERO QUESADA, *Juderías de Castilla según los servicios fiscales*, «Sefarad». XXXI (1971), ps. 249-251; *Los judíos castellanos del siglo XV*, «Cuadernos de Historia», 6 (1975), p. 428; *Le nombre des juifs dans la Castille du XVe ème siècle*, «XIXth World Congress of Jewish Studies» (Jerusalem 1973), ps. 45-52.

51. Fins i tot aplicant l'exagerat coeficient de 6 obtindríem un total d'entre 86.400 i 91.800 individus.

52. B. LEROY, *Los judíos de Navarra en la Baja Edad Media* (Madrid 1991), p. 151.

53. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los judíos...*, op. cit., p. 272, n. 7.

54. M.A. MOTIS DOLADER, *La expulsión...*, op. cit., ps. 304-315.

55. *Ibid.*, p. 315. L'autor reconeix que, pel que fa als jueus que van marxar cap a Navarra, les fonts són especialment migrades.

56. J. HINOJOSA MONTALVO, *Solidaridad judía ante la expulsión: contratos de embarque* (València 1492), «Saitabi», XXXIII (1983), ps. 105-124.

Pel que fa a Catalunya, disposem de notícies esparses. Sabem que a Girona hi havia unes 20 famílies el 1492,⁵⁷ 26 jueus a Tàrrrega i uns 30 a Cervera.⁵⁸ Segons J. Riera, els jueus que van marxar de Catalunya el 1492 van ser uns 3.000.⁵⁹

CAMÍ DE L'EXILI

La majoria dels jueus castellans van marxar cap a Portugal, on havien de pagar vuit croats per cap a canvi d'un permís de residència de vuit mesos. Des de Cadis, 25 vaixells van sortir cap a Orà, però els jueus no van gosar desembarcar-hi i van retrocedir fins a Asilah.⁶⁰ El mal temps va obligar les naus a dirigir-se per força a Cartagena i Màlaga, però no van ser autoritzats a baixar a terra i alguns dels passatgers van decidir convertir-se per tal de posar punt i final a tot aquell reguitzell de penúries. A Asilah s'hi van estar fins que l'any 1493 van arribar altres jueus embarcats a Portugal.⁶¹ Tot i que els cronistes insisteixen en els maltractaments que els hebreus van rebre al Marroc, les comunitats sefardites van arrelar al país i van aconseguir que les autoritats els reconeguessin les seves ordinacions.

El 31 de juliol van sortir pel port de València en direcció a Nàpols alguns membres destacats de la família Abrabanel —don Ishaq, Yosef i Jacob—, que van endur-se mercaderies per valor de 460 lliures.⁶² Jueus de Castella, Logronyo i Nájera van refugiar-se també a Navarra, on, mentre que el senyor de Lerin els acollia amb els braços oberts, el consell de Tudela s'oposava a l'entrada en massa d'hebreus.⁶³

A Aragó, els jueus van dirigir-se per via terrestre cap a Navarra, i per mar cap al nord d'Àfrica i la península italiana. Navarra, regne veí i fronterer, va servir de refugi a un seguit d'aljames classificades per Motis de la següent manera: a) al sector nord, les sobrecollides de Jaca, Osca i Tarassona; b) a la zona central, les aljames de la vall de l'Ebre; c) al sector meridional, les sobrecollides de Calataiud i Daroca. Els principals nuclis receptors van ser Tudela, Ablitas, Cascante, Cortes i Sangüesa. Els jueus recorrien una mitjana diària de 50-60 quilòmetres.

Els hebreus de les jueries del nord de l'Ebre (Jaca, Osca, Tamarit, Biel,

57. E. MIRAMBELL BELLOC, *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*, «IX Congreso de la Corona de Aragón» (Nàpols 1973).

58. J.M. LLOBET I PORTELLA, *Els jueus de Cervera i Tàrrrega l'any 1492*, «Ier Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó» (Lleida 1991), ps. 349-365.

59. J.M. RIERA I SANS, *La Catalunya jueva del segle XIV*, «L'Avenç», 25 (Barcelona 1980), p. 55.

60. La traducció no figura a la *GEC*, però per la situació sembla coincidir amb la posició d'Arcila segons l'*Enciclopèdia Larousse*.

61. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión...*, op. cit., p. 339. H. BEINART, *Los judíos*, p. 233. Aquest autor assenyala l'arribada d'unes set-centes famílies al Marroc, on van haver de pagar el dret d'obtenir residència a Fes. El projecte de traslladar jueus a Anglaterra i Flandes des del port de Laredo no va recibir.

62. J. HNINOJOSA MONTALVO, *Solidaridad judía...*, op. cit., p. 118.

63. B. LEROY, *Los judíos de Navarra...*, op. cit., p. 150.

Eixea i Montsó) van embarcar a Tarragona; a l'Ampolla es van reunir els jueus de la riba de l'Ebre i els de Saragossa, Alagón, Fontes, Quito, Calataiud, etc.; i des de Sagunt van marxar els de Terol, Ariza, Épila, Daroca, Albarrasí, Belchite i Osca, juntament amb els de Sagunt, Castelló i Xàtiva.

Els contractes d'embarcament dels jueus valencians i aragonesos van ser fets per mercaders de València, Gènova i Barcelona, i es van formalitzar entre començaments de maig i mitjan juliol. Els vaixells emprats eren en general d'origen genovès i venecià, al costat d'una caravel·la noliejada pel jueu xativenc Salomó Malequí. La capacitat dels vaixells oscil·lava entre les cent (dos *navylis* noliejats pels jueus d'Ariza) i les mil tones.

Els contractes d'embarcament ens ofereixen detalls de les condicions del viatge, el pagament dels nòlits, els productes que es podien transportar, etc. Els jueus de Sagunt i Xàtiva van pagar tres ducats pel passatge, llevat de vint-i-cinc nadons. Les mercaderies pagaven els nòlits habituals en una nau genovesa. Els hebreus podien endur-se el seu propi equipatge i embarcar mercaderies amb finalitats mercantils, així com carregar llibres, exempts de pagament els de Saragossa i Calataiud per la quantitat de 150 quintars.

Els jueus de Sagunt i Xàtiva van anar a Pisa o Civitavecchia i d'altres es van dirigir cap a Nàpols. Els de Sesma i Ariza van viatjar fins a Orà o també fins a Nàpols. Cap a aquesta ciutat van anar també des de Tortosa-l'Ampolla, sense fer parades, els hebreus de Saragossa, Calataiud i Fontes. Alguns jueus que havien anat a aquestes ciutats italianes van tornar a la península Ibèrica convertits al cristianisme i d'altres van continuar el seu camí cap als Balcans, Grècia (Salònica, Adrianòpolis), Àsia Menor (Constantinoble, Esmirna) i Palestina (Zefat,⁶⁴ Jerusalem, Tir, Sidó).⁶⁵

La sortida dels jueus d'Espanya no era el primer drama que aquest poble patia. Abans ja havien estat foragitats d'Anglaterra (1290) i de França (1323), però aquestes altres expulsions no havien deixat una empremta tan gran en la memòria col·lectiva dels jueus. La decisió va ser presa de conformitat amb la llei i no amb el dret. L'expulsió va ser ben acollida pels contemporanis; la Universitat de París va felicitar els Reis Catòlics per l'adopció de la mesura i el papa valencià Alexandre VI va atorgar a Isabel i Ferran el títol de Reis Catòlics. Només des de fa molt pocs anys aquests fets es consideren un signe d'intolerància, i convé recordar en aquest sentit que, deixant de banda les segregacions de tota mena que van patir els jueus de l'Europa central i oriental, a França els protestants i els jueus no es van incorporar a la comunitat nacional fins l'any 1789, i que a Anglaterra els catòlics no van obtenir drets cívics fins l'any 1830.

64. La traducció de Safed no és clara, ja que la veu no figura tampoc en una enciclopèdia castellana.

65. J. HINOJOSA MONTALVO, *Solidaridad judía...*, op. cit., p. 116. M.A. MOTIS DOLADER, *La expulsión...*, op. cit., ps. 276-303.